

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ ПСИХОЛОГІЇ, ІСТОРІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ
КАФЕДРА ФІЛОСОФІЇ, СОЦІОЛОГІЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ**

**ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ
З ДІТЬМИ-СИРОТАМИ, ПОСТРАЖДАЛИМИ ВІД ЗБРОЙНОГО
КОНФЛІКТУ**

**Кваліфікаційна робота (проект)
на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»**

Виконав: здобувач 2 курсу
07-211М групи
спеціальності 231 Соціальна робота
освітньо-професійної програми «Соціальна
робота»
Руслан АБЛЯКІМОВ

Керівник: к.пед. н., доцент Тетяна ШВЕЦЬ
Рецензент: фахівчиня ГО «Центр допомоги
врятованим» Катерина САФРОНОВА

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ З ДІТЬМИ-СИРОТАМИ..	9
1.1 Діти-сироти як особлива вразлива категорія осіб, які потребують допомоги та підтримки	9
1.2 Соціальний захист дітей-сиріт – один з пріоритетних напрямів державної соціальної політики.....	13
РОЗДІЛ 2. ПЕРСПЕКТИВИ ТА ШЛЯХИ УДОСКОНАЛЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ З ДІТЬМИ-СИРОТАМИ В УМОВАХ ВІЙНИ	22
2.1 Опис проєкту авторського Ресурсного центру по роботі з дітьми-сиротами в умовах війни.....	22
2.2 Рекомендації щодо ефективної роботи Ресурсного центру по роботі з дітьми-сиротами в умовах війни.....	37
ВИСНОВКИ	41
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	44

ВСТУП

Актуальність дослідження. Військова агресія росії відносно України, що триває понад десять років, на превеликий жаль, окрім руйнувань, несе втрати серед українського населення через смерть, потрапляння в полон, зникнення на окупованих територіях тощо. Названі причини дають підстави говорити про майже 4 тисячі дітей, які щороку залишаються без батьківського догляду та опіки.

Актуальність дослідження соціальної роботи з дітьми-сиротами, постраждалими від збройного конфлікту, обумовлена зростанням кількості конфліктів і їх серйозними наслідками для дітей, необхідністю розробки нових ефективних стратегій допомоги, соціальною та культурною значущістю проблеми, міжнародним досвідом та політичними зобов'язаннями. Це дослідження має потенціал для значного впливу на покращення умов життя та розвитку дітей, постраждалих від збройних конфліктів, й сприяє забезпеченню їхніх прав і благополуччя.

Діти-сироти, постраждалі від збройного конфлікту, часто стикаються з серйозними психологічними, фізичними і соціальними проблемами. Травматичні події можуть мати довготривалі наслідки для психічного і фізичного здоров'я дитини, а також для її соціальної адаптації і навчання. Дослідження в цій сфері допомагає зрозуміти специфічні потреби цих дітей і розробити ефективні стратегії підтримки.

У світі існує значний досвід міжнародних організацій і країн у роботі з дітьми-сиротами, постраждалими від збройних конфліктів.

Вивчення та адаптація цього досвіду до специфічних умов і потреб країн, що постраждали від конфліктів, є надзвичайно актуальним. Зокрема, дослідження міжнародних практик може допомогти у розробці стандартів і рекомендацій для роботи в умовах збройних конфліктів.

Міжнародні зобов'язання, такі як Конвенція ООН про права дитини та інші гуманітарні норми, ставлять перед суспільством завдання забезпечення прав і добробуту дітей, які постраждали від конфліктів. Актуальність дослідження теми полягає в необхідності забезпечення відповідності політики і практики міжнародним стандартам та правам людини. Теоретичне значення роботи з дітьми, які постраждали внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів в Україні, з'ясовано в роботах таких дослідників, як І. Трубавіна, О. Борисова, О. Кульга, О. Знаткова, В. Нікітіна та Д. Похилько. Значна кількість досліджень присвячена вивченню впливу воєнних дій на окремі категорії дітей, які постраждали від війни. Наприклад, питання внутрішньо переміщених дітей у соціальній роботі розглядали Т. Алексеєнко, Л. Гончар, Т. Куницята, Д. Бибик, а питання захисту дітей від насильства під час війни – Н. Лесько, І. Лукашук та С. Зінгер. Віднаходимо наукові роботи щодо особливостей психологічної допомоги постраждалим від війни дітям, їх кількість постійно збільшується. На жаль, особливостям роботи із дітьми- сиротами, постраждалими від війни, як об'єктом соціальної роботи, недостатньо приділено увагу в науковій літературі.

Усе вище зазначене й зумовило обрання теми дослідження «Специфіка соціальної профілактики суїцидальної поведінки підлітків – жертв війни».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Кваліфікаційну роботу виконано в межах наукової теми кафедри філософії, соціології та соціальної роботи «Сучасні технології формування професійної активності в умовах трансформації сучасного українського суспільства» (державний реєстраційний № 0117U006790). Тема кваліфікаційної роботи обговорена й схвалена на засіданнях кафедри філософії, соціології та соціальної роботи (протокол від

11.09.2023 р. № 1, від 02.09.2024 р. №1), а також затверджена наказом по університету.

З огляду на все вище зазначене **метою роботи** є узагальнити особливості соціальної роботи з дітьми-сиротами в умовах війни, розробити проєкт авторського Ресурсного центру по роботі з дітьми-сиротами в умовах війни та надати рекомендації для його ефективної діяльності.

Завдання дослідження:

- розкрити особливість категорії «діти-сироти» як однієї із вразливих категорій осіб, які потребують допомоги та підтримки;
- розглянути технологію соціального захисту дітей-сиріт через розкриття пріоритетності напряму державної соціальної політики;
- розробити та охарактеризувати проєкт авторського Ресурсного центру по роботі з дітьми-сиротами в умовах війни;
- надати рекомендації щодо ефективної роботи Ресурсного центру по роботі з дітьми-сиротами в умовах війни.

Об'єкт дослідження – соціальна робота з дітьми-сиротами, постраждалими від збройного конфлікту.

Предмет дослідження – теоретико-технологічна специфіка організації та здійснення соціальної роботи з дітьми-сиротами, які постраждали внаслідок війни.

Методи дослідження: Для дослідження особливостей соціальної роботи з дітьми-сиротами в умовах війни використані методи, що дозволили отримати глибоке розуміння проблем, з якими стикаються діти, та оцінити ефективність існуючих практик підтримки. Основні методи дослідження: *аналіз наукової та нормативної літератури* (вивчення наукових джерел, законодавчих актів, програм і стратегій

щодо соціального захисту дітей-сиріт під час війни, визначення ключових теоретичних підходів, законодавчих засад та найкращих практик соціальної роботи з цією категорією дітей); *документальний аналіз* (вивчення офіційної документації, включаючи державні звіти, статистичні дані, програми підтримки дітей-сиріт, що розроблені державними або міжнародними організаціями, отримання інформації про масштаби проблеми та існуючі соціальні програми для дітей-сиріт у період війни); *порівняльний аналіз* (порівняння соціальної роботи з дітьми-сиротами в різних країнах або регіонах, що також переживають військові конфлікти, для вивчення міжнародного досвіду, визначення найкращих світових практик і підходів до підтримки дітей-сиріт під час війни, що можуть бути адаптовані до українських умов). Застосування зазначених методів дослідження дозволило комплексно вивчити питання соціальної роботи з дітьми-сиротами в умовах війни. Комбінація якісних та кількісних підходів, включаючи аналіз документів, дозволило глибше розкрити проблеми та визначити ефективні шляхи підтримки дітей-сиріт у кризових ситуаціях.

Наукова новизна дослідження полягає в ґрунтовному опрацюванні теоретичних наукових джерел щодо соціальної роботи з дітьми-сиротами в умовах війни; розроблено проєкт авторського Ресурсного центру по роботі з дітьми-сиротами в умовах війни та методичні рекомендації задля ефективної роботи Ресурсного центру.

Практична значущість дослідження. Дослідження та розробка авторського Ресурсного центру по роботі з дітьми-сиротами в умовах війни мають велику практичну значущість для сучасних соціальних практик і забезпечення стабільної допомоги дітям, які пережили травматичні події війни. Дослідження забезпечує соціальних працівників, педагогів і психологів конкретними рекомендаціями та методичними матеріалами для роботи з дітьми-сиротами. Це дозволяє стандартизувати підходи до допомоги, що значно покращує якість та

ефективність соціальної роботи. Авторський Ресурсний центр є платформою для об'єднання зусиль державних, громадських та міжнародних організацій, що сприяє мобілізації фінансових, кадрових та матеріальних ресурсів для підтримки дітей-сиріт. Це полегшує взаємодію між різними службами та організаціями для надання комплексної допомоги дітям. Дослідження сприяє розробці навчальних програм та курсів підвищення кваліфікації для фахівців, які працюють з дітьми-сиротами в умовах війни. Це дозволяє підвищити їхні професійні навички та компетенції в роботі з особливо вразливими категоріями дітей. Результати дослідження та функціонування Ресурсного центру можуть бути використані в міжнародному контексті для розробки та адаптації програм допомоги дітям-сиротам у країнах, що також постраждали від збройних конфліктів. Це сприяє обміну найкращими практиками на міжнародному рівні. Практична значущість дослідження і створення Ресурсного центру полягає в тому, що ці ініціативи дозволяють вирішувати складні соціальні, психологічні та освітні проблеми дітей-сиріт в умовах війни. Вони створюють ефективну систему підтримки, яка допомагає дітям адаптуватися до нових реалій життя, забезпечує їхню безпеку та сприяє інтеграції в суспільство.

Апробація результатів дослідження. Дослідження та його результати було предметом обговорення й розгляду на засіданнях кафедри філософії, соціології та соціальної роботи (протокол від 11.09.2023 р. № 1, від 02.09.2024 р. №1) та під час попереднього захисту кваліфікаційних робіт. Результати дослідження стали предметом доповіді під час I Регіональної науково-практичної конференції «Теорія та практика соціальної роботи: досвід, сучасний стан, стратегії» для здобувачів вищої освіти та молодих науковців (03-04 грудня 2024 року, м. Івано-Франківськ). Результати дослідження лягли в основу наукової публікації: Аблякімов Р. Соціальна робота з дітьми-сиротами, постраждалими від збройного конфлікту. *Магістерські студії: електронний альманах. 2024. Вип. XXIV. С.*

Структура роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, двох розділів, чотирьох підрозділів і списку використаних джерел. Основний текст роботи розміщений на 49 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ З ДІТЬМИ-СИРОТАМИ

1.1 Діти-сироти як особлива вразлива категорія осіб, які потребують допомоги та підтримки

Війни завжди мають трагічні наслідки для цивільного населення, а діти, як найбільш вразлива частина суспільства, страждають від цих наслідків особливо сильно. Збройні конфлікти стали частішими у сучасному світі, й їхній вплив на цивільне населення, зокрема на дітей, є катастрофічним. Серед них діти-сироти, які втратили батьків внаслідок збройних сутичок, є особливо вразливими.

Соціальна робота з такими дітьми має специфічні завдання та виклики, що потребують комплексного підходу. В умовах зростання насильства в різних регіонах, питання соціальної роботи з дітьми-сиротами, які постраждали від конфліктів, набирає все більшої важливості. Кількість дітей, які втрачають батьків внаслідок війни, збільшується, що створює необхідність розробки ефективних методів допомоги і реабілітації.

Закон України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» дає визначення термінів «дитина-сирота» та «дитина, позбавлена батьківського піклування», розкриваючи їх значення: «дитина-сирота - дитина, в якої померли чи загинули батьки» [32]; «діти, позбавлені батьківського піклування, - діти, які залишилися без піклування батьків у зв'язку з позбавленням їх батьківських прав, відібранням у батьків без позбавлення батьківських прав, визнанням батьків безвісно відсутніми або недієздатними, оголошенням їх померлими, відбуванням покарання в місцях позбавлення волі та

перебуванням їх під вартою на час слідства, розшуком їх органами Національної поліції, пов'язаним з відсутністю відомостей про їх місцезнаходження, тривалою хворобою батьків, яка перешкоджає їм виконувати свої батьківські обов'язки, а також діти, розлучені із сім'єю, підкинуті діти, батьки яких невідомі, діти, від яких відмовилися батьки, діти, батьки яких не виконують своїх батьківських обов'язків з причин, які неможливо з'ясувати у зв'язку з перебуванням батьків на тимчасово окупованій території України, в районах проведення антитерористичної операції, здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях, та безпритульні діти» [32].

Результати дослідження Литвин В. говорять, що «дитина, будучи позбавленою батьківського піклування, згідно українського законодавства, віддається під опіку держави, яка має забезпечити заміну догляду цій дитині. Існуюча система забезпечення соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування державними установами залежить від багатьох факторів об'єктивного та суб'єктивного характеру і не завжди сприяє успішній адаптації дитини в процесі її дорослішання на всіх вікових етапах. Для цього державні установи використовують напрацьовані практики соціальної роботи з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування» [17].

Діти-сироти є однією з найбільш вразливих категорій населення, що стикається з численними соціальними, психологічними та матеріальними викликами. Втрата батьків або перебування в умовах соціальної ізоляції через обставини війни значно ускладнюють процеси адаптації та інтеграції у суспільство. Особливо актуальною ця проблема є в умовах воєнних конфліктів, таких як війна в Україні, яка призвела до зростання кількості сиріт і дітей, позбавлених батьківської опіки. Ці діти потребують спеціалізованої допомоги, соціальної підтримки та

правового захисту для того, щоб забезпечити їхнє благополуччя та гармонійний розвиток.

Увагу дослідників привертають особливості соціального становища дітей-сиріт. Діти-сироти, втративши батьків або опікунів, переживають не лише емоційну травму, але й значну соціальну вразливість. Основними проблемами, з якими вони стикаються, є: соціальна ізоляція, емоційно-психологічні проблеми, матеріальна незабезпеченість.

Діти, що залишаються без батьківської підтримки, часто опиняються в соціальних інституціях, що може обмежити їхню можливість повноцінної соціалізації та інтеграції в суспільство. Втрата батьків спричиняє травму, яка може призвести до депресивних станів, тривожності, порушень поведінки та навіть суїцидальних намірів. Сироти часто стикаються з проблемами, пов'язаними з відсутністю належної матеріальної підтримки, що впливає на їхній доступ до якісної освіти, медичного обслуговування та побутових умов.

Війна значно впливає та ускладнює умови життя дітей-сиріт, спричиняючи додаткові проблеми: травматизація війною, ризики втрати освіти, загроза експлуатації та торгівлі людьми. Військові дії, евакуації, втрата близьких і житла значно підвищують рівень стресу у дітей, що поглиблює їхню емоційну травму. В умовах збройного конфлікту порушуються освітні процеси, діти часто не мають доступу до навчальних закладів або якісного дистанційного навчання. Через збройний конфлікт діти-сироти є особливою групою ризику для злочинних дій, таких як експлуатація, зловживання чи торгівля людьми.

Кузьмін В. стверджує, що «які б не були причини, в силу яких дитина стає сиротою, завжди постає питання щодо встановлення над ними нагляду з боку дорослих. Це не просто вимушена міра, це, мабуть, єдиний вірний спосіб самим позитивним чином (наскільки це можливо без справжніх батьків) вплинути на її майбутнє життя, забезпечити

повноцінність і успішність процесу її соціалізації. Природно, що чим раніше дитина, що залишився без піклування батьків, виявиться «влаштованою» в цієї трагічній, зовсім незнайомій їй життєвій ситуації, тим успішніше у всіх відносинах складеться її подальша доля, тим менше відобразиться недавня втрата або розрив з рідними батьками на її в цілому ще незрілій, а значить надзвичайно вразливій психіці. Так, наприклад, у США діє закон, згідно з яким дитині, що опинилася без батьківського піклування, не більше, ніж по закінченні однієї доби, повинна бути представлена така форма влаштування, яка у максимально можливій мірі «компенсувала» б втрату рідних батьків» [15].

Збройний конфлікт може мати тривалі та серйозні наслідки для психічного, фізичного і соціального розвитку дітей. Основні проблеми включають:

- *психологічні травми*: діти, які пережили насильство, втрату близьких та інші стресові ситуації, часто страждають від посттравматичного стресового розладу (ПТСР), тривожності, депресії та інших психічних розладів.
- *фізичні травми*: поранення або хвороби, що виникають внаслідок конфлікту, можуть мати довгострокові наслідки для здоров'я дитини.
- *соціальна ізоляція*: втрата батьків і сімейного середовища може призвести до соціальної ізоляції та відсутності соціальних навичок, що є критичними для розвитку дитини.
- *освітні втрати*: конфлікти часто призводять до закриття шкіл і порушення освітнього процесу, що негативно позначається на навчальному та особистісному розвитку дітей.

Соціальні програми, спрямовані на підтримку цієї категорії дітей, повинні враховувати їхні специфічні потреби: психологічну реабілітацію для подолання травм війни і втрати; освітню підтримку для

забезпечення доступу до навчання; соціальну інтеграцію для відновлення навичок взаємодії з однолітками та суспільством; правовий і матеріальний захист, що гарантуватиме їхнє право на безпеку та гідні умови життя. Ефективна робота з дітьми-сиротами вимагає комплексного міждисциплінарного підходу, залучення спеціалістів з різних галузей – від психологів до педагогів і юристів, а також активної співпраці державних і міжнародних організацій. Належна увага до соціального захисту дітей-сиріт не лише сприяє їхній адаптації та інтеграції в суспільство, а й формує умови для їхньої успішної соціалізації та повноцінного життя в майбутньому.

Отже, діти-сироти є особливою вразливою категорією, яка потребує системної та всебічної допомоги в умовах воєнного конфлікту. Втрата батьків і травми війни накладають додаткові вимоги до підтримки, що має бути надана їм у формі психологічної, соціальної та правової допомоги. Інтеграція дітей-сиріт у суспільство, їхня соціальна адаптація і забезпечення прав є ключовими завданнями як для держави, так і для громадських та міжнародних організацій.

1.2 Соціальний захист дітей-сиріт – один з пріоритетних напрямів державної соціальної політики

Вітчизняні науковці стверджують, що «обов'язок щодо утримання та виховання посиротілих дітей конституційно закріплений за державою. На забезпечення соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, витрачаються значні ресурси, до роботи залучається велика кількість фахівців, проте ефективність усіх зусиль непропорційно мала, адже протягом останніх років в Україні дитяче сирітство як суспільне явище має постійну тенденцію до поглиблення» [25].

Литвин В. наголошує, що «держава безпосередньо впливає на становище дітей-сиріт, надаючи різні види підтримки дітям, які залишилися без піклування батьків. У рамках цього дослідження соціальна політика щодо дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків, розглядатиметься як система інститутів та ідей щодо дитинства та принципів виховання дітей, які залишилися без піклування батьків. У ролі інститутів у цьому випадку виступають практики влаштування дітей-сиріт (усиновлення, опікунство/піклування, влаштування у прийомні сім'ї, дитячі будинки тощо), способи організації інтернатних установ, заходи державної та недержавної підтримки сімей з дітьми (профілактика соціального сирітства), дітей-сиріт та дітей, що залишилися без піклування батьків, сімей, які приймають дітей, випускників установ позасімейного виховання» [17].

На думку Мордань О., «державна політика щодо соціального захисту дітей, які залишилися без піклування батьків, повинна враховувати взаємообумовлені фактори, що провокують втрату дітьми батьківського піклування. Ситуація, що склалася в державі на сьогодні, вимагає посилення уваги до проблем сімей з дітьми та потребує створення цілісної, комплексної системи державної сімейної політики» [25].

Законодавчо-нормативна база допомагає виокреслити особливості державної політики щодо соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, називаючи її основні засади:

- «створення умов для реалізації права кожної дитини на виховання в сім'ї» [32];
- «сприяння усиновленню дітей, створення системи заохочення й підтримки усиновлювачів» [32];
- «захист житлових, майнових та інших прав та інтересів таких дітей» [32];

- «створення належних умов для їхнього фізичного, інтелектуального і духовного розвитку, підготовка дітей до самостійного життя» [32];

- «забезпечення права на здоровий розвиток» [32];

- «забезпечення соціально-правових гарантій» [32];

- «створення умов для надання психологічної, медичної та педагогічної допомоги» [32];

- «формування системи соціальної адаптації» [32];

- «належне матеріально-технічне забезпечення незалежно від форм влаштування і утримування таких дітей, сприяння в наданні реальної допомоги і підтримки підприємствами, установами та організаціями різних форм власності, банківськими установами, культурно-освітніми, громадськими, спортивними та іншими організаціями» [32];

- «забезпечення пріоритету форм виховання» [32].

Пиголенко І. й Бойко О. у своєму дослідженні стверджують: «соціальний захист дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування в Україні на теоретичному та законодавчому рівнях забезпечений досить ґрунтовно. Державною владою враховані майже всі аспекти для покращення життя знедолених дітей, для забезпечення їх повноцінного особистісного розвитку та повної соціалізації у суспільстві, набутті необхідних навичок для подальшого життя та створення сім'ї. Але на жаль, як і майже все в нашій країні більшість сказаного залишається лише на папері, адже будь-які реформи потребують перш за все великої матеріальної підтримки з боку держави, а зважаючи на нинішній стан світової економіки взагалі і України зокрема, можна сказати, що ще не скоро все заплановане буде виконано в повному обсязі» [28].

Діти-сироти потребують особливої допомоги та підтримки у трьох ключових напрямках:

1. Психологічна підтримка. Психологічна допомога є критично важливою для реабілітації дітей-сиріт, особливо після травматичних переживань, пов'язаних з втратою батьків та умовами війни. Психологічна реабілітація повинна включати:

- Індивідуальні та групові сеанси психотерапії.
- Арт-терапію, казкотерапію, музичну терапію для допомоги дітям у вираженні емоцій.
- Програми емоційного розвитку, що допомагають дітям навчитись управляти стресом та емоціями.

2. Соціальна підтримка. Діти-сироти мають потребу в соціалізації та інтеграції у суспільство. Це вимагає:

- Створення умов для сімейного виховання (прийомні сім'ї, опікуни).
- Організація дозвілля, гуртків та тренінгів, що сприяють розвитку соціальних і комунікативних навичок.
- Розвиток соціальних програм, які сприяють інтеграції дітей-сиріт в суспільство через волонтерські програми, наставництво та участь у громадських заходах.

3. Правовий та матеріальний захист. Держава та міжнародні організації повинні забезпечити дітей-сиріт необхідними матеріальними ресурсами та правовим захистом: гарантією соціальних виплат, доступу до медичних та освітніх послуг, а також захистом від експлуатації, торгівлі людьми та інших загроз, з якими діти можуть зіткнутися в умовах соціальної нестабільності.

Система підтримки дітей-сиріт в Україні потребує вдосконалення. Для підвищення ефективності роботи з дітьми-сиротами необхідно:

1. розробити національну програму підтримки дітей-сиріт в умовах війни, що враховувала б їхні унікальні потреби,

2. запровадити міждисциплінарний підхід, залучаючи до роботи з дітьми фахівців різних сфер: психологів, педагогів, соціальних працівників, юристів, медичних працівників,
3. посилити співпрацю з міжнародними організаціями, які можуть надати фінансову та технічну підтримку для забезпечення допомоги дітям-сиротам,
4. підтримувати сімейні форми виховання та програми прийомних сімей, щоб діти могли виховуватись в умовах, наближених до сімейних,
5. розширити психологічні та реабілітаційні програми для дітей, які пережили втрату батьків і військові дії.

«Для забезпечення покращення соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування слід акцентувати увагу: на необхідності активізації зусиль зі створення дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей; на необхідності надання комплексної медичної та психологічної допомоги дітям-сиротам і дітям, позбавленим батьківського піклування та удосконалення системи їх оздоровлення у дитячих санаторіях, оздоровчих і спортивних таборах; забезпечені принципу рівних прав і можливостей дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, на отримання певного рівня освіти; посилені контролю за працевлаштуванням випускників шкіл-інтернатів, дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, та осіб з їх числа» [18].

«Нинішнє українське суспільство з усією очевидністю поставлено перед об'єктивним фактом необхідності становлення ефективної, цілісної державної системи соціального захисту сиріт, стійкого і надійного функціонування інституту соціальної роботи з надання їм належної соціальної підтримки та допомоги. Необхідними умовами формування подібної системи повинні стати глибокий аналіз її функціонування в якості істотного, а в ряді випадків-пріоритетного

елемента соціальної політики держави, вироблення ефективних регламентуючих правових норм, а також розробка соціальних технологій підтримки і допомоги дітям-сиротам з боку компетентних фахівців з соціальної роботи. У перспективі така спрямованість соціальної політики реально забезпечить ефективну можливість дотримання прав сиріт у сфері соціального захисту, збільшить можливості їх адаптації в суспільстві, підвищить впевненість у власних силах» [8].

Незважаючи на визнання важливості соціальної роботи з дітьми-сиротами, існує недостатня кількість розроблених і перевірених стратегій і методик. Часто існуючі програми не враховують специфічних потреб дітей, які пережили конфлікт, або є неадекватними до масштабів проблеми. Актуальність теми зумовлена необхідністю розробки нових підходів і моделей соціальної роботи, що відповідатимуть сучасним викликам.

Соціальна інтеграція дітей-сиріт є важливою не лише для самих дітей, але і для суспільства загалом. Втрата батьків та вразливе становище дітей може призвести до соціальної нестабільності і розширення соціальних проблем, таких як злочинність або бідність. Допомога таким дітям сприяє не лише їхньому особистому розвитку, але і стабільності суспільства в цілому.

Соціальна робота з дітьми-сиротами, які постраждали від збройного конфлікту, охоплює кілька ключових **аспектів**:

- психологічна підтримка,
- фізичне відновлення,
- освітня підтримка,
- соціальна інтеграція,
- захист прав дітей.

Психологічна підтримка дітей-сиріт, постраждалих внаслідок війни – це надання психотерапевтичної допомоги, створення умов для висловлення емоцій та переживань, а також підтримка в процесі реабілітації є критично важливими. Це може включати індивідуальні та групові сеанси терапії, арт-терапію та інші методи.

Забезпечення медичної допомоги для лікування фізичних травм та хвороб, а також поліпшення умов життя через надання основних потреб – їжі, одягу, житла, включатиме **фізичне відновлення** таких дітей.

Освітня підтримка дітей-сиріт в період збройного конфлікту буде заключатися в розробці і реалізації програм для забезпечення доступу до освіти, включаючи відновлення навчального процесу та інтеграцію в освітні системи. Цей аспект також може включати допомогу в отриманні професійної освіти і навичок.

Соціальна інтеграція дітей-сиріт, які постраждали від воєнних дій, це ключовий аспект саме соціальної роботи з ними, що буде забезпечуватись через допомогу в соціалізації та інтеграції в суспільство завдяки їх участі у громадських заходах, програмах соціальної адаптації та підтримка розвитку соціальних навичок.

Особливою складовою роботи відмічаємо **захист прав дітей**, що полягатиме в забезпеченні того, щоб права таких дітей були захищені та дотримувалися, включаючи право на сімейне виховання, освіту, медичну допомогу та безпеку.

Маючи розуміння спектру проблем, вбачаємо за необхідне виділити наступні **стратегії та підходи в соціальній роботі** з окресленою категорією населення:

1. **індивідуалізований підхід**: врахування індивідуальних потреб і травм кожної дитини; розробка персоналізованих планів реабілітації та підтримки.

2. **співпраця з іншими організаціями:** співпраця з урядовими і неурядовими організаціями, міжнародними агентствами та громадами для забезпечення комплексної допомоги.
3. **використання місцевих ресурсів:** залучення ресурсів і можливостей, що надаються місцевими громадами, для забезпечення підтримки й інтеграції дітей.
4. **навчання та підготовка соціальних працівників:** постійне навчання фахівців із соціальної роботи та соціальних працівників щодо ознайомлення та вивчення кола специфічних потреб дітей, постраждалих від конфліктів, а також знайомство та розроблення новітніх методів роботи з такими дітьми.

Овчарова Л. наголошує, що «сьогодні в Україні поки не знайдено ефективних методів вирішення даної проблеми в силу інституціональної невлаштованості співвідношення соціальної роботи та соціального захисту сиріт в загальній структурі соціальної політики як соціологічно обґрунтованої практики. Справа полягає в тому, що соціальна політика є результатом певного компромісу політичних сил на базі стереотипів суспільної свідомості, що впливають на вибір соціальних пріоритетів. Такий компроміс нерідко далекий від науково обґрунтованої теорії і впливає з її суспільної практики. Становище ускладнюється і тим, що розвиток якісно нової, значно більш ефективної системи з соціальної підтримки та допомоги сиротам здійснюється в умовах становлення самого інституту соціальної роботи на тлі переходу економіки країни на ринкові відносини, підвищення соціальної напруженості, конфліктів, посилення соціальної нерівності та соціального виключення. До того ж ще зовсім недавно питання соціального захисту дітей-сиріт в якості самостійної соціальної проблеми не розглядалися» [26].

«Ефективна цілісна система соціальної роботи з дітьми-сиротами ще не досить розроблена. Однак, різнохарактерні питання життєвого устрою осиротілих дітей, включаючи забезпечення їх умовами життя,

близькими до сімейних, проблеми отримання повноцінної, якісної освіти, можливість працевлаштування в сучасних умовах реформування українського суспільства набувають все більш гострий соціальний, політичний, моральний та соціально-психологічний характер. Усе це обумовлює необхідність спеціального соціологічного аналізу принципів і пріоритетів соціального захисту сиріт, систематизації наукових уявлень про соціальну роботу з ними» [8].

«Недостатня розвиненість інституту соціальної роботи з осиротілими, низька ефективність методів цієї роботи з даною категорією осіб робить сиріт практично беззахисними перед численними випробуваннями сьогоденного життя. Дана обставина призводить до соціальної дезадаптації цих дітей, послаблення соціальної захищеності, одних з них, виникнення девіантних та інших небезпечних форм поведінки» [8].

Таким чином, соціальна робота, зокрема соціальний захист, у роботі з дітьми-сиротами, постраждалими від збройного конфлікту, є складною і багатогранною задачею, яка потребує комплексного і чутливого підходу. Основні аспекти такої роботи включають психологічну, фізичну і соціальну підтримку, а також забезпечення прав і можливостей для повноцінного розвитку дитини. Важливо враховувати індивідуальні потреби кожної дитини, співпрацювати з різними організаціями та активно залучати місцеві ресурси. Лише таким чином можна забезпечити ефективну підтримку та допомогти дітям відновити своє життя і інтегруватися в суспільство.

РОЗДІЛ 2

ПЕРСПЕКТИВИ ТА ШЛЯХИ УДОСКОНАЛЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ З ДІТЬМИ-СИРОТАМИ В УМОВАХ ВІЙНИ

2.1 Опис проєкту авторського Ресурсного центру по роботі з дітьми-сиротами в умовах війни

Актуальність створення Ресурсного центру. Війна завдає значної шкоди всім аспектам життя суспільства, особливо вразливим верствам населення, до яких належать діти-сироти. Втрата батьків або опікунів через військові дії залишає дітей без належної підтримки, турботи та захисту. Вони зазнають серйозних емоційних, психічних і соціальних труднощів, таких як: психологічні травми (втрата батьків або опікунів під час війни спричиняє глибокі емоційні переживання, які можуть призводити до розвитку посттравматичних стресових розладів (ПТСР), депресії та тривожних станів); соціальна ізоляція (діти-сироти часто відчують відокремлення від суспільства та відсутність підтримки від найближчого оточення, це погіршує їхню здатність до соціальної адаптації та інтеграції); нестача базової допомоги (в умовах війни доступ до медичної, освітньої та соціальної допомоги для дітей-сиріт стає обмеженим, що впливає на їхній розвиток та благополуччя).

Таким чином, у контексті війни, коли зростає кількість дітей, які залишилися без батьківської опіки, особливо актуальним стає створення спеціалізованого ресурсного центру для надання цільової допомоги таким дітям. Це не лише сприяє їхній емоційній та соціальній реабілітації, але й допомагає їм стати повноцінними членами суспільства.

Мета Ресурсного центру по роботі з дітьми-сиротами в умовах війни: створити ефективну систему підтримки дітей-сиріт, постраждалих від війни, через забезпечення психологічної, соціальної,

освітньої та медичної допомоги, що сприятиме їхній соціальній адаптації, розвитку та захисту прав.

Основні завдання Ресурсного центру по роботі з дітьми-сиротами в умовах війни:

1. *надання психологічної підтримки* (допомога дітям у подоланні емоційних та психологічних наслідків війни, зокрема травми втрати батьків);
2. *освітня підтримка* (забезпечення доступу до якісної освіти, підтримка в навчанні та розвиток навичок для майбутнього);
3. *соціалізація та інтеграція* (допомога у соціальній адаптації дітей через залучення до громадської діяльності та розвиток комунікативних навичок);
4. *медична допомога* (організація доступу до медичних послуг, включно з фізичною та психічною реабілітацією);
5. *правовий захист* (захист прав дітей-сиріт, надання юридичної допомоги та консультацій);
6. *залучення громади* (залучення громадських організацій, волонтерів та бізнесу для створення підтримуючого середовища для дітей-сиріт).

Структура Ресурсного центру:

- директор (функції: управління діяльністю центру, координація програм, взаємодія з партнерами),
- психологи (функції: надання індивідуальних і групових консультацій, організація психотерапевтичних сесій),
- соціальні працівники (функції: допомога у соціалізації та інтеграції дітей, координація соціальних послуг),
- медичний персонал (функції: проведення медичних оглядів, консультацій та реабілітації),
- юристи (функції: забезпечення правового захисту дітей-сиріт),

- освітні фахівці (функції: організація навчальних програм, додаткових занять та тренінгів),
- волонтери (функції: допомога у проведенні заходів та соціальних проєктів).

Партнери Ресурсного центру:

- місцеві органи влади (підтримка в організації роботи центру, доступ до державних ресурсів),
- громадські організації (співпраця у наданні додаткових послуг і реалізації соціальних програм),
- благодійні фонди (фінансування програм, допомога у проведенні фандрейзингових заходів).

Важливість розроблення Ресурсного центру по роботі з дітьми-сиротами в умовах війни пов'язана з **переліком певних необхідних напрямів роботи в межах роботи Ресурсного центру:**

- психологічна підтримка і реабілітація
- забезпечення соціалізації та інтеграції,
- освітня підтримка,
- медична допомога та реабілітація,
- правовий захист та захист прав дітей,
- залучення громади та волонтерів,
- моніторинг та оцінка ефективності програм діяльності.

Психологічна підтримка і реабілітація. Діти-сироти, які стали жертвами війни, потребують фахової психологічної допомоги для подолання наслідків травмуючих подій. Створення ресурсного центру забезпечує системну психологічну підтримку через роботу з психотерапевтами, арт-терапією, груповою та індивідуальною терапією. Це допомагає дітям-сиротам покращити емоційний стан, відновити внутрішній баланс і знайти сили для подолання життєвих труднощів. Мета: допомогти дітям-сиротам пережити наслідки війни та втрати через індивідуальні та групові сеанси психотерапії. Очікуваний

результат: покращення емоційного стану дітей, розвиток навичок емоційної регуляції, зменшення проявів посттравматичного стресу.

Забезпечення соціалізації та інтеграції. В умовах війни діти-сироти часто стикаються з проблемами соціальної ізоляції та відсутністю інтеграції у суспільство. Ресурсний центр надає можливість дітям брати участь у соціальних та громадських заходах, що сприяє їхньому включенню в активне життя суспільства. Це допомагає не лише відновити відчуття приналежності, але й покращити соціальні навички та комунікацію з однолітками. Мета: забезпечити дітям-сиротам участь у соціальному житті через залучення до різноманітних програм і заходів. Очікуваний результат: покращення соціальних навичок дітей, розвиток комунікації, створення дружніх зв'язків та почуття приналежності до спільноти.

Освітня підтримка. У зв'язку з порушенням освітнього процесу через війну та втрату опіки, діти-сироти ризикують залишитися без необхідної освіти. Центр відіграє важливу роль у забезпеченні додаткової освітньої підтримки: організовуються додаткові уроки, наставництво, тренінги та курси, що допомагає підготувати дітей до майбутнього і забезпечити їх необхідними навичками для самостійного життя. Мета: забезпечити дітей доступом до якісної освіти та розвитком навичок для їхнього самостійного життя. Очікуваний результат: підвищення рівня знань і впевненості у навчанні, розвиток навичок, які допоможуть дітям у майбутньому.

Медична допомога та реабілітація. Війна негативно впливає на фізичний та психічний стан дітей-сиріт. Ресурсний центр забезпечує доступ до медичних послуг, включаючи лікування фізичних травм та психічних розладів, що виникли через втрати або пережиті події. Це допомагає зберегти здоров'я дітей і забезпечити їхнє фізичне та психологічне відновлення. Мета: забезпечити доступ до якісної медичної допомоги та реабілітації для дітей-сиріт. Очікуваний

результат: поліпшення фізичного та психічного здоров'я дітей, своєчасне лікування та профілактика хвороб.

Правовий захист та захист прав дітей. Діти-сироти, постраждалі внаслідок війни, часто потребують правової допомоги для відновлення та захисту своїх прав. Ресурсний центр надає юридичну підтримку, допомагає у вирішенні правових питань, пов'язаних з оформленням опіки, отриманням соціальних виплат та захистом прав дітей на державному рівні. Мета: захист прав дітей-сиріт та надання їм юридичної допомоги. Очікуваний результат: підвищення рівня захищеності дітей на правовому рівні, вирішення юридичних питань, пов'язаних з їхнім статусом.

Залучення громади та волонтерів. Важливою складовою роботи центру є активне залучення місцевої громади, волонтерів та неурядових організацій. Це забезпечує ресурсний центр необхідними ресурсами для надання допомоги, створює мережу підтримки для дітей-сиріт і зміцнює соціальну згуртованість у суспільстві. Мета: створити мережу підтримки для дітей-сиріт через залучення громади, неурядових організацій та волонтерів. Очікуваний результат: активне залучення громади до підтримки дітей-сиріт, розширення можливостей допомоги та створення ресурсної бази для центру.

Моніторинг та оцінка ефективності програм діяльності в межах Ресурсного центру. Мета: постійно оцінювати ефективність програм центру та здійснювати необхідні корекції. Очікуваний результат: підвищення якості послуг, своєчасна адаптація програм до потреб дітей.

**Програма дій (форми та методи роботи фахівців)
Ресурсного центру по роботі з дітьми-сиротами в умовах війни**

<i>Напрямок роботи</i>	
<i>Форми роботи</i>	<i>Методи роботи</i>
1. Психологічна допомога та реабілітація	
<ol style="list-style-type: none"> 1. Регулярні індивідуальні та групові сесії з психологами. 2. Використання методів арт-терапії, ігротерапії, терапії через творчість (малювання, музика, театральні вистави). 3. Проведення тренінгів з емоційної грамотності, саморегуляції та зниження рівня стресу. 4. Психологічна підтримка в адаптаційних процесах, як соціальних, так і освітніх. 	<ul style="list-style-type: none"> • Індивідуальні консультації з психологом: особиста робота з дітьми для вирішення глибоких емоційних проблем і травм, викликаних війною. • Групова терапія: проведення групових сесій для дітей з метою обговорення спільних переживань, створення підтримуючої атмосфери та розвитку почуття єдності. • Арт-терапія: використання мистецьких підходів (малювання, ліплення, музика) для вираження емоцій, що сприяє полегшенню стресу та травматичних переживань. • Ігротерапія: використання ігор для покращення психоемоційного стану, зниження стресу та формування довіри між дитиною і фахівцем. • Терапія казками та метафорою:

	<p>використання казок і метафор для допомоги дітям зрозуміти та пережити свої емоції і ситуації, з якими вони стикаються.</p>
<p>2. Освітня підтримка та навчання</p>	
<ol style="list-style-type: none"> 1. Організація додаткових уроків з основних навчальних предметів для покращення успішності. 2. Проведення онлайн-курсів, майстер-класів з розвитку життєвих навичок (наприклад, фінансова грамотність, критичне мислення, навички комунікації). 3. Програми наставництва, де старші студенти чи фахівці з різних сфер допомагають дітям-сиротам у навчанні та особистісному розвитку. 4. Організація навчальних турів та екскурсій. 	<ul style="list-style-type: none"> • Індивідуальні навчальні плани: розробка індивідуальних планів навчання для дітей, що відстають у навчанні через війну або втрату батьків. • Додаткові заняття: проведення додаткових уроків з основних навчальних предметів для підтримки дітей в освітньому процесі. • Освітні курси: організація онлайн-курсів або курсів за інтересами (програмування, творчість, мистецтво) для розвитку навичок дітей. • Психолого-педагогічні консультації: робота психологів з вчителями для врахування особливих потреб дітей-сиріт у навчанні.
<p>3. Соціалізація та інтеграція</p>	
<ol style="list-style-type: none"> 1. Проведення спортивних, творчих та соціальних заходів, 	<ul style="list-style-type: none"> • Програми соціалізації: організація соціальних заходів

<p>де діти зможуть взаємодіяти один з одним і з іншими членами громади.</p> <p>2. Організація клубів за інтересами (музика, мистецтво, спорт, технології), що сприятимуть розвитку соціальних навичок.</p> <p>3. Залучення дітей до волонтерських проєктів, які розвивають почуття відповідальності та колективізму.</p>	<p>(спортивні ігри, майстер-класи, творчі заходи), що сприяють розвитку соціальних навичок, комунікації та інтеграції дітей у громаду.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Організація екскурсій та поїздок: відвідування музеїв, парків, історичних місць для розширення кругозору дітей та розвитку їхньої соціальної активності. • Тренінги з життєвих навичок: навчання дітей основам побутового життя, критичного мислення, фінансової грамотності та самостійності. • Програми наставництва: взаємодія з дорослими наставниками, які допомагають дітям у процесі соціалізації, навчанню та особистісному розвитку. • Профілактика суїцидальної поведінки та кризових станів. • Програми раннього виявлення: проведення тестувань та анкетувань для виявлення дітей з підвищеним ризиком суїцидальних думок або
--	--

	<p>депресії.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Кризові інтервенції: негайне реагування на кризові ситуації, організація підтримки та індивідуальної терапії для дітей, які перебувають у гострих емоційних станах. • Тренінги з психологічної грамотності: навчання дітей та персоналу центру основам розпізнавання та подолання стресу, тривоги, а також кризової поведінки. • Цілодобова лінія підтримки: організація гарячої лінії для консультацій у кризових ситуаціях та надання допомоги дітям, які переживають емоційні труднощі.
4. Медична допомога	
<ol style="list-style-type: none"> 1. Організація регулярних медичних оглядів для виявлення та лікування фізичних і психічних проблем. 2. Реабілітаційні програми для дітей із фізичними або психічними травмами. 3. Співпраця з медичними установами для забезпечення 	<ul style="list-style-type: none"> • Медичні огляди: регулярна медична діагностика для виявлення та лікування фізичних і психічних травм. • Фізична реабілітація: організація фізіотерапії, лікувальної гімнастики або інших заходів для дітей з фізичними ушкодженнями.

<p>доступу до необхідної медичної допомоги.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Психіатрична допомога: співпраця з дитячими психіатрами для лікування важких психічних станів, таких як депресія, тривожні розлади або ПТСР. • Забезпечення медикаментами: надання необхідних ліків та інших медичних засобів дітям, які потребують тривалої терапії.
<p>5. Правовий захист</p>	
<ol style="list-style-type: none"> 1. Надання юридичних консультацій для дітей-сиріт та їхніх опікунів щодо правового статусу, спадкових питань, отримання державних виплат і допомог. 2. Взаємодія з державними установами та громадськими організаціями для забезпечення захисту прав дітей. 	<ul style="list-style-type: none"> • Юридичні консультації: надання правової допомоги дітям та їхнім опікунам у вирішенні правових питань, таких як оформлення опіки, спадкові питання, соціальні виплати. • Захист прав дітей: співпраця з органами державної влади та громадськими організаціями для захисту прав дітей-сиріт, постраждалих від війни. • Супровід судових справ: юридична підтримка у випадках, що потребують судових рішень, зокрема щодо захисту майна або правових

	питань.
6. Залучення громади та волонтерів	
<ol style="list-style-type: none"> 1. Організація волонтерських програм, де місцеві мешканці та волонтери можуть допомагати дітям у навчанні, соціалізації, психологічній підтримці. 2. Співпраця з місцевими підприємствами та організаціями для залучення ресурсів (фінансування, товари, послуги). 3. Підтримка фандрейзингових кампаній для фінансового забезпечення центру. 	<ul style="list-style-type: none"> • Волонтерські програми: залучення волонтерів для допомоги у проведенні заходів, навчанні та організації дозвілля дітей. • Залучення бізнесу та громадських організацій: співпраця з місцевими підприємствами та благодійними фондами для збору ресурсів (фінансова підтримка, товари, послуги). • Фандрейзингові кампанії: організація благодійних акцій, виставок або марафонів для збору коштів на забезпечення роботи центру.
7. Моніторинг та оцінка ефективності програм	
<ol style="list-style-type: none"> 1. Регулярне проведення опитувань серед дітей та персоналу щодо задоволеності послугами. 2. Оцінка результатів навчальних, психологічних та соціальних програм через аналіз успішності дітей, рівня їхньої соціалізації та емоційного 	<ul style="list-style-type: none"> • Оцінка стану дітей: регулярний моніторинг психологічного та фізичного стану дітей, оцінка результативності психологічних та медичних програм. • Збір зворотного зв'язку: проведення опитувань серед дітей та персоналу щодо ефективності програм центру,

<p>стану.</p> <p>3. Залучення експертів для аудиту програм центру.</p>	<p>вивчення потреб дітей для вдосконалення роботи.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Залучення експертів: співпраця з фахівцями для проведення зовнішньої оцінки та аудитів програм і заходів центру.
--	---

У межах програми авторського Ресурсного центру по роботі з дітьми-сиротами в умовах війни планується проведення певних заходів в межах напрямів діяльності. Заходи, які можна проводити з дітьми-сиротами в умовах воєнного стану, повинні враховувати їхні особливі психологічні, соціальні та фізичні потреби, спричинені травматичними обставинами війни.

Ось декілька прикладів таких заходів в межах напрямів діяльності центру:

1. Психологічна реабілітація та підтримка:

- *групові та індивідуальні сесії з психологами:* регулярна робота з психологом допомагає дітям виражати свої почуття та емоції, навчитися справлятися зі стресом і тривогою,
- *арт-терапія:* малювання, ліплення, музика, театр – ефективні методи роботи з дітьми для подолання травматичних переживань через творчі заняття,
- *ігротерапія:* використання спеціальних ігор, які допомагають дітям виплеснути емоції та відновити психоемоційну рівновагу,
- *казкотерапія:* створення та обговорення казок, де діти можуть розпізнати свої переживання і знайти шляхи вирішення власних проблем через метафоричний сюжет.

2. Освітні та розвиваючі заходи:

- *дистанційне навчання*: у разі можливості організуйте доступ до онлайн-навчання або домашнього навчання, щоб діти не відставали від навчальної програми,
- *творчі майстер-класи*: розвиток творчих навичок через малювання, ліплення, музику, письменництво допомагає дітям виражати себе і покращує їхній психоемоційний стан,
- *читання та обговорення книг*: спільне читання книг або обговорення історій може слугувати способом відволіктись від негативних подій та розвинути емоційну грамотність.

3. Соціалізація та розвиток комунікативних навичок:

- *групові ігри та спортивні заходи*: спільні ігри, наприклад, футбол, баскетбол, або командні квести допомагають дітям покращити свої соціальні навички, створити нові дружні зв'язки та зменшити почуття ізоляції,
- *тренінги з розвитку життєвих навичок*: навчання основ побуту, фінансової грамотності, соціальної комунікації та самостійності підготує дітей до майбутнього самостійного життя,
- *робота в команді*: організуйте групові проєкти, що вимагають співпраці та розвитку комунікативних здібностей, зокрема майстер-класи, творчі проєкти або спортивні турніри.

4. Здоровий спосіб життя та фізична активність:

- *спортивні заняття та реабілітаційні вправи*: регулярні фізичні навантаження допомагають дітям підтримувати фізичне здоров'я та покращують психоемоційний стан,
- *йога та дихальні практики*: заняття, що допомагають дітям знижувати рівень стресу, розслаблятися та відновлювати емоційну рівновагу,

- *танцювальні або музичні заняття*: заняття, що сприяють розрядці емоцій та покращують настрій, можуть бути корисними для дітей, які пережили стрес.

5. Профілактика психоемоційних проблем:

- *програми емоційного виховання*: навчання дітей розпізнавати та виражати свої емоції, говорити про свої страхи та тривоги,
- *психоедукаційні заняття*: пояснення дітям їхніх емоційних станів і поведінкових реакцій через інформаційні бесіди або тренінги з психологічної грамотності.

6. Культурні та розважальні заходи:

- *екскурсії*: у разі безпечної можливості організуйте культурно-розвиваючі поїздки в музеї, парки, історичні місця для збагачення їхнього досвіду та зменшення відчуття ізоляції,
- *кіноперегляди та театральні постановки*: перегляд фільмів або постановка вистав дозволяє дітям поринути у світ уяви та мистецтва, забуваючи про проблеми,
- *організація свят та тематичних заходів*: день народження, національні свята чи звичайні творчі конкурси можуть додати позитиву і стабільності в життя дітей.

7. Інтерактивні та цифрові заняття:

- *інтерактивні освітні ігри*: використання навчальних програм та комп'ютерних ігор, що розвивають логічне мислення, пам'ять, комунікативні навички.
- *віртуальні екскурсії*: якщо немає можливості для фізичних поїздок, організуйте віртуальні тури музеями, визначними місцями або науковими центрами.

8. Навчання навичкам виживання в умовах війни:

- *тренінги з безпеки*: навчайте дітей правилам безпеки під час надзвичайних ситуацій, включаючи евакуацію, надання першої допомоги, поведіння під час обстрілів,

- *психологічні техніки саморегуляції*: навчання дітей простим технікам для зниження стресу під час кризових ситуацій, наприклад, дихальним вправам.

9. Наставництво та підтримка з боку дорослих:

- *програми наставництва*: підключайте до роботи волонтерів і наставників, які можуть стати для дітей емоційною підтримкою та орієнтиром у житті,

- *індивідуальні бесіди з дорослими*: постійна емоційна підтримка від дорослих, які можуть допомогти дитині пережити важкі моменти, є надзвичайно важливою.

10. Юридична та соціальна підтримка:

- *юридичні консультації*: надайте дітям підтримку щодо правових питань, таких як оформлення опіки, доступ до соціальних пільг, спадкові права,

- *соціальний супровід*: організуйте програми соціальної підтримки, які допоможуть дітям адаптуватися до нових умов життя, отримати доступ до необхідних ресурсів.

Ці заходи мають бути адаптовані до конкретних обставин, місцевих умов та можливостей, але головна мета – забезпечити безпечне, підтримуюче та стабільне середовище для дітей-сиріт, які постраждали від війни.

Таким чином, створення Ресурсного центру для роботи з дітьми-сиротами в умовах війни є важливим і актуальним кроком у забезпеченні їхнього благополуччя та майбутнього розвитку. Це не лише допоможе їм подолати наслідки війни, але й сприятиме їхній соціалізації, інтеграції в суспільство та забезпеченню рівних можливостей для подальшого життя. Запропоновані заходи і методи роботи в центрі будуть створювати всебічну систему підтримки, яка враховує всі аспекти життя дітей-сиріт, постраждалих внаслідок

збройного конфлікту, та сприяє їхньому відновленню, інтеграції в суспільство та розвитку.

2.2 Рекомендації щодо ефективної роботи Ресурсного центру по роботі з дітьми-сиротами в умовах війни

Застосування розроблених рекомендацій допоможе Ресурсному центру ефективно виконувати свої завдання, сприяти відновленню психосоціального стану дітей-сиріт та їх інтеграції в нові соціальні умови, що є критично важливим у період війни. Рекомендації надано відповідно ключових напрямів діяльності для забезпечення всебічної допомоги дітям.

1. Фокус на міждисциплінарний підхід:

- Залучайте до роботи різнопрофільних фахівців: психологів, педагогів, соціальних працівників, юристів, медичних працівників. Спільна робота забезпечить всебічну підтримку дітям.
- Розвивайте систему міждисциплінарних команд для розв'язання комплексних проблем дітей-сиріт, таких як психічне здоров'я, юридичні питання, соціальна адаптація.

2. Індивідуалізований підхід до кожної дитини:

- Кожна дитина-сирота має свої потреби та психологічні особливості, тому розробляйте індивідуальні плани допомоги для кожної дитини, включаючи навчання, психотерапію, соціалізацію та фізичну реабілітацію.
- Регулярно переглядайте та корегуйте ці плани на основі прогресу дитини та її потреб.

3. Постійний моніторинг стану дітей:

- Запровадьте систему регулярної оцінки психічного та фізичного стану дітей для вчасного виявлення ризиків, таких як емоційні або поведінкові проблеми.
- Використовуйте психологічні тести, індивідуальні бесіди та анкетування, щоб оцінити стан дитини та вчасно коригувати допомогу.

4. Психологічна підтримка та реабілітація:

- Акцентуйте увагу на психотерапії та емоційній підтримці дітей, особливо тих, хто пережив сильні травми через війну.
- Впроваджуйте спеціальні програми арт-терапії, казкотерапії, ігротерапії та інших видів терапії, які допомагають дітям опрацьовувати травми та відновлювати емоційну рівновагу.

5. Залучення сімейних форм виховання:

- Співпрацюйте з програмами тимчасової або постійної опіки для дітей-сиріт, забезпечуючи їм можливість жити в сімейних умовах, де вони можуть отримати емоційну підтримку та стабільність.
- Організуйте підтримку для прийомних сімей, які беруть під опіку дітей-сиріт, зокрема через консультації, психологічну допомогу та освітні тренінги.

6. Освітня підтримка:

- Забезпечте підтримку дітей у навчанні, зокрема через індивідуальні заняття або групові курси для відновлення знань, втрачених під час війни.
- Співпрацюйте з освітніми закладами для забезпечення дистанційного навчання, додаткових уроків та консультацій для дітей-сиріт.

7. Розвиток життєвих навичок:

- Організуйте тренінги та курси з розвитку життєвих навичок, таких як фінансова грамотність, побутові вміння, професійна орієнтація та планування майбутнього.
- Допоможіть дітям-сиротам підготуватися до самостійного життя, зокрема через наставництво та індивідуальні консультації.

8. Профілактика суїцидальної поведінки та кризових станів:

- Запровадьте програми раннього виявлення суїцидальних намірів і кризових станів. Створіть кризові інтервенційні команди, які надаватимуть допомогу в гострих ситуаціях.
- Розробіть систему гарячої лінії або онлайн-консультацій для надання психологічної допомоги дітям, які опинилися у важких життєвих обставинах.

9. Співпраця з громадами та волонтерами:

- Створіть програми співпраці з місцевими громадами, волонтерами та організаціями для забезпечення підтримки та ресурсів для дітей-сиріт.
- Організуйте волонтерські програми для додаткової підтримки дітей через організацію дозвілля, допомогу у навчанні або надання емоційної підтримки.

10. Правовий захист і соціальне забезпечення:

- Забезпечте дітей юридичним захистом та допомогою у вирішенні питань щодо опіки, прав дітей, спадщини та доступу до соціальних виплат.
- Створіть консультаційні центри для дітей та їх опікунів, де можна отримати безкоштовну юридичну допомогу.

11. Забезпечення ресурсами та фінансовою підтримкою:

- Співпрацюйте з неурядовими організаціями, благодійними фондами та державними структурами для залучення фінансової підтримки на забезпечення роботи центру.
- Організуйте фандрейзингові заходи, залучайте донорів та місцевий бізнес для забезпечення необхідних ресурсів (їжа, одяг, медикаменти, навчальні матеріали).

12. Навчання персоналу та підвищення кваліфікації:

- Постійно підвищуйте кваліфікацію працівників через участь у семінарах, тренінгах, конференціях щодо роботи з дітьми, які постраждали від війни, зокрема з дітьми-сиротами.
- Забезпечте емоційну підтримку персоналу, адже робота з травмованими дітьми вимагає великої психологічної стійкості.

13. Вивчення міжнародного досвіду:

- Вивчайте досвід інших країн у роботі з дітьми-сиротами, які постраждали від воєнних дій або конфліктів. Адаптуйте найкращі міжнародні практики до українських реалій.
- Співпрацюйте з міжнародними організаціями, щоб отримати доступ до їхніх програм, ресурсів та знань.

Таким чином, ефективна робота Ресурсного центру в умовах війни повинна бути комплексною та гнучкою, орієнтованою на індивідуальні потреби дітей. Використання міждисциплінарного підходу, тісна співпраця з громадою, системний моніторинг та підтримка дітей є ключовими факторами для досягнення позитивних результатів у роботі з дітьми-сиротами, постраждалими від збройного конфлікту.

ВИСНОВКИ

Діти-сироти становлять особливу вразливу категорію населення, яка потребує всебічної допомоги та підтримки з боку держави, громадських організацій та суспільства. Втрата батьків, відсутність належної опіки та підтримки призводять до емоційної і соціальної ізоляції, поглиблюють психологічні травми та створюють додаткові ризики для їхньої безпеки та розвитку, особливо в умовах збройних конфліктів.

Соціальний захист дітей-сиріт є одним із пріоритетних напрямів державної соціальної політики, особливо в умовах війни та кризових ситуацій. Ця категорія дітей має особливі потреби, що вимагають комплексної підтримки з боку держави та суспільства. Основними завданнями соціального захисту є забезпечення права дітей-сиріт на безпеку, освіту, здоров'я, соціальну інтеграцію та психоемоційне відновлення. Державна політика в цій сфері повинна спрямовуватись на: підвищення ефективності законодавчого регулювання, що гарантує захист прав дітей-сиріт та забезпечує їхнє благополуччя; розвиток системи соціальних послуг, зокрема реабілітаційних, медичних та освітніх програм, які сприяють їхньому повноцінному розвитку; залучення державних, громадських та міжнародних організацій до забезпечення умов для нормального життя та розвитку дітей-сиріт; формування індивідуальних програм підтримки, які враховують фізичний, психологічний та соціальний стан дітей.

З метою удосконалення та покращення роботи з дітьми-сиротами, які постраждали від збройного конфлікту, авторами розроблено проєкт Ресурсного центру по роботі з дітьми-сиротами в умовах війни. Опис проєкту авторського Ресурсного центру демонструє важливість створення комплексної системи допомоги для цієї категорії дітей, яка

враховує їхні унікальні потреби в кризовий час. Основні висновки з розробки та реалізації цього проєкту включають:

1. *індивідуальний підхід* до кожної дитини-сироти є критично важливим для врахування її особистих потреб, рівня психологічної травми та соціальних обставин. Ресурсний центр забезпечуватиме персоналізовану підтримку від соціально-психологічної допомоги до освітніх і реабілітаційних послуг;
2. *міждисциплінарна команда фахівців* – ключовий елемент роботи центру. Психологи, соціальні працівники, педагоги та медики забезпечуватимуть комплексний підхід до реабілітації дітей-сиріт, які постраждали внаслідок війни;
3. *психологічна реабілітація* як основа роботи центру. Діти-сироти, які пережили війну, мають серйозні емоційні та психічні травми, тому робота з їхньою психічною стабілізацією є одним із головних напрямів діяльності;
4. *соціалізація та освітня інтеграція*: Ресурсний центр сприятиме поверненню дітей до нормального життя через освітні програми, інтеграцію в суспільство та розвиток навичок соціальної адаптації.
5. *підтримка правового і соціального захисту*: Центр допомагатиме дітям-сиротам отримати доступ до необхідних правових послуг, соціального захисту та допомоги в умовах війни.

Цей проєкт сприятиме не лише психологічному та соціальному відновленню дітей-сиріт, але й створюватиме умови для їхньої інтеграції в суспільство, формуючи передумови для безпечного та стабільного майбутнього.

Для забезпечення ефективної роботи в процесі діяльності авторського Ресурсного центру по роботі з дітьми-сиротами в умовах війни розроблено рекомендації щодо ефективної роботи Ресурсного центру із врахуванням та визначенням ключових напрямів діяльності для забезпечення всебічної допомоги дітям, які пережили втрати та

травматичні події. Командна робота фахівців є основою ефективної діяльності Ресурсного центру. Соціальні працівники, психологи, медики, педагоги та правозахисники повинні працювати скоординовано для забезпечення комплексної допомоги дітям-сиротам. Індивідуальні програми реабілітації мають бути розроблені з урахуванням особистих потреб кожної дитини. Такий підхід сприяє ефективнішому подоланню наслідків психологічних травм та соціальної ізоляції. Психологічна підтримка та реабілітація повинні стати пріоритетом у роботі з дітьми-сиротами. Використання методів арт-терапії, ігрової терапії, а також індивідуальних і групових консультацій сприяє зниженню рівня стресу і посттравматичних розладів у дітей. Освітня інтеграція є важливою складовою соціальної адаптації дітей. Забезпечення доступу до навчання через дистанційні програми або організацію індивідуальних навчальних курсів допомагає дітям не втрачати зв'язок із освітнім процесом. Соціальна інтеграція та взаємодія з громадою повинні включати проведення соціальних і культурних заходів, що сприяють відновленню соціальних зв'язків дітей-сиріт з оточуючим середовищем. Моніторинг і оцінка прогресу в роботі з дітьми дозволять вчасно коригувати індивідуальні плани допомоги та адаптувати методи реабілітації відповідно до змін у стані дитини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Безпалько О. В. Соціальна робота в громаді. Академія праці та соціальних відносин. / О.В. Безпалько. – К.: Центр навч. літератури, 2005. – 172 с.
2. Брич В. Я., Миколіук С. М. Соціальний захист сиріт в Україні: монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2019. 200 с. URL : <http://dspace.wunu.edu.ua/handle/316497/37769>
3. Бровко Л. Російські окупанти викрали в Україні 120 тисяч дітей: куди їх відправляють. Інтернетвидання «Арстроф», 08.04.2022 р. URL : <https://cutt.ly/sFj6Oyb>
4. Воднік В. Д. Проблеми дітей-сиріт в умовах побудови громадянського суспільства в Україні. Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. № 4 (39). 2018. С. 101 – 111.
5. Галатир І. А. (2012). Щодо причин виникнення явища соціального сирітства у сучасному українському суспільстві.
6. Губанова О. В. Організаційно-правове регулювання усиновлення в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес, фінансове право, інформаційне право» / О.В. Губанова. – Київ, 2011. – 17 с.
7. Дудко А.В., Хлівнюк Т.П. Основні напрями соціальної роботи з дітьми, які постраждали внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів. Матеріали до 78-ї студентської наукової конференції: матеріали наук.–практ. конф. (Одеса, 2 червня 2022 р.). Одеса: Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, 2022. С. 189-192
8. Єрмоленко О.А., Єрмоленко О.О. Проблема сирітства в системі соціального захисту // Соціально-правові аспекти захисту прав

дітей [Електронний ресурс]: Збірник матеріалів Науково-практичної конференції; 26 травня 2022 року. – Х. : ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2022. – 190 с. URL : <http://repository.hneu.edu.ua/bitstream/123456789/27482/1/%D0%A2%D0%B5%D0%B7%D0%B8%20%D0%84%D1%80%D0%BC%D0%BE%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE%20%D0%9E.%D0%90.%2C%20%D0%84%D1%80%D0%BC%D0%BE%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE%20%D0%9E.%D0%9E.%20%D0%A5%D0%9D%D0%95%D0%A3.pdf>

9. Карпенко О. І. Правові засади утримання та виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: дис. канд. юрид. наук : 12.00.05. / О. І. Карпенко. – К., 2002. – 191 с.
10. Комарова Н. М. Фактори ризику дітей залишитися без батьківської опіки / Н. М. Комарова // Публікації Державного інституту сімейної та молодіжної політики [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://www.dipsm.org.ua/all/1321>
11. Комплексна допомога бездоглядним та безпритульним дітям: метод. посіб. / О. В. Безпалько, Л. П. Гурковська, Т. В. Журавель та ін. / За ред. Зверєвої І. Д., Петрочко Ж. В. – К.: Вид. дім «Калита», 2010. – 376 с.
12. Конвенція ООН про права дитини. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text
13. Красножон Т. В. Соціальне сирітство в Україні як соціальнопедагогічне явище / Т. В. Красножон // Вісник. – Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини. – 2009. – № 3. – С. 122-124.
14. Кривачук Л. Ф. Сімейні форми влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Теорія та практика державного управління : зб. наук. пр. Харків : Вид-во ХарПІ

- НАДУ «Магістр», 2011. Вип. 3 (34). URL: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Trpdu/2011_3/doc/2/10.pdf
15. Кузьмін В. В. Теоретичний аналіз проблеми інтеграції у суспільства дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: соціальнопсихологічний аспект. URL: <http://journals.uran.ua/appppfo>
16. Левченко Н.В., Коляда Н.М. Соціально-психологічна підтримка молоді, що постраждала внаслідок війни, в межах діяльності молодіжного центру // Соціально-психологічна реабілітація вразливих категорій громадян від наслідків війни : колективна монографія / [О. Д. Сафін, Н. М. Коляда та ін.] ; за заг. ред. О. О. Кравченко ; МОН України, Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини.- ФОП Ямчинський О.В., 2022. – 406 с.
17. Литвин В. Соціальний захист дітей-сиріт та дітей, що залишилися без піклування батьків, в Україні: кваліф. робота осв. ступінь-бакалавр. Київ, 2022. URL : <https://ekmair.ukma.edu.ua/bitstreams/89e7f616-a5d2-44be-a1f0-a154fbb4e715/download>
18. Мельник Ж., Мельник Л., Сербалюк Ю. Соціальний та правовий захист дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. URL : http://www.innovpedagogy.od.ua/archives/2022/53/part_1/32.pdf
19. Миколюк С. М. Аналіз ринку праці у сфері влаштування дітей / С. М. Миколюк // Вісник Запорізького національного університету. Економічні науки. – 2014. – №3 (23). – С. 103-112
20. Миколюк С. М. Захист житлових прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування / С. М. Миколюк // Вісник Львівського інституту економіки і туризму. Економічні науки. – 2015. – №10.. – С. 273-277

21. Миколюк С. М. Соціальний захист дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: регіональний аспект / С. М. Миколюк // Соціально-економічна інтеграція України у глобальну інноваційну економіку: досвід підприємств і регіонів : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф., 26-27 вересня 2014 р. / Черкаський державний технологічний університет. – Черкаси : ЧДТУ, 2014. – С. 67-69
22. Миколюк С. М. Теоретичні та практичні аспекти соціального захисту / В. Я. Брич, С. М. Миколюк // Економічний аналіз. - 2014. – Т.16, №1. – С. 34-38
23. Миколюк С. М. Удосконалення інституційно-правового механізму соціального трансфертування на дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування / С. М. Миколюк // Економічний аналіз. – 2013. – Т.14, №3. – С. 142- 147
24. Мордань О.О. Державна політика щодо соціального захисту дітей, які залишилися без піклування батьків: дис. ... канд. наук з держ. управл.: 25.00.02. Київ, 2015. 234 с.
25. Мордань, О. (2013). Об'єктивні чинники впливу на державну політику щодо соціального захисту дітей, які залишилися без піклування батьків. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASPmeta&C21COM=S&2_S21P03=FILE=&2_S21STR=Vnadu_2012_2_33
26. Овчарова Л. М. Сирітство в Україні як соціальна проблема та шляхи її вирішення. Вісник Приазовського державного технічного університету: зб. наук. праць. ДВНЗ «ПДТУ». Маріуполь, 2019. Вип. 3. С. 45 – 49.
27. Петрович Ж. В. Теорія і практика соціально-педагогічного забезпечення прав дітей, які опинилися у складних життєвих

- обставинах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук : спец. 13.00.05 «Соціальна педагогіка» / Ж. В. Петрочко. – К., 2011. – 44 с.
28. Пиголенко І., Бойко О. Дискурс щодо державної політики у сфері соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в Україні. URL <http://socio-journal.kpi.kiev.ua/archive/2009/3/11.pdf>
29. Покинуті діти: що приховують зачинені двері інтернатів [Електронне видання]. – Режим доступу : <http://pravo.prostir.ua/?news=1922&lang=ukr>
30. Потопахіна О.М. Соціальний захист дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05. Одеса, 2008. 22 с.
31. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо захисту житлових прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також осіб з їх числа: Закон України від 01.07.2010 р. №2394-VI [Електронне видання]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2394-17>
32. Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: Закон України № 2342-IV від 13 січня 2005 р. Відомості Верховної Ради України. 2005. № 6. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2342-15#Text>
33. Прокопенко О. С. Соціальний захист дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування в Україні. International Journal of Innovative Technologies in Social Science. 4(8). Vol.2. June 2018. P. 9 – 15.
34. Росія продовжує незаконно вивозити дітей-сиріт з окупованого Криму. Український кризовий медіа-центр, 04.06.2015. URL : <https://uacrisis.org/uk/25915-rosiya-vivoziti-ditej-sirit>

35. Соціальна робота з вразливими сім'ями та дітьми: посіб. у 2-х ч.; Ч.2 (Соціальна робота з вразливими сім'ями та дітьми) / А.В. Аносова, О.В. Безпалько, Т.П. Цюман та ін. / За заг.ред.: Т.В. Журавель, З.П. Кияниці. К.: ОБНОВА КОМПАНІ, 2017. 352 с.
36. Стадник Г. Українські діти-сироти як інструмент російської пропаганди. Deutsche Welle. 25.11.2014. URL : <https://cutt.ly/kFh8MHi>
37. Створення та соціальний супровід прийомних сімей і дитячих будинків сімейного типу: Навч.-метод. Комплекс / Г.М. Лактіонова, Ж.В. Петрочко, А.В.Калініна та ін. – К., Науковий світ, 2006. – 270 с.
38. Суліменко, О. (2022). Соціальна робота з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, в умовах воєнного стану. Ввічливість. Humanitas, 4, 68–75
39. Трубавіна І.М., Куратченко І.Є. Методичні рекомендації «Сприяння соціальній роботі в умовах гуманітарної кризи». Харків: ХНПУ, 2017р. 28с.
40. Уповноважений: країна-окупант порушує права українських дітей, які проживають на тимчасово окупованих територіях. Офіційний сайт Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. 19.02.2022. URL : <https://cutt.ly/cFj6QT3>